

מחקרי ירושלים
בפולקלור יהודי

לג

עורכים

תמר אלכסנדר • גלית חזן-רוקם

הגר סלמון • שלום צבר

מזכירת המערכת

ג'קלין לאזנוב

המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תש"ף

תוכן העניינים

מאה שנים להולדתו של פרופ' דב נוי

גלית חזרוקם	3
דב נוי – מאה שנה להולדתו	
עמוס נוי	7
נָאִין מְנוֹס לְהַנְצִיל וּמִפְלֹט / נָאִין מְבָרַח לְעִיר מְבָצָר וּמִקְלֹט! שלושה וריאנטים על חידה וסיום	
מאמרים	
אבישר הר־שפי	17
לשאלת ראשיתו של הסיפור החסידי	
איתמר דגן	41
איחולים לכתיבה לשנה טובה על פי טקסטים מהגניזה הקהירית ומהספרות הרבנית	
חיה בר־יצחק ז"ל	79
האגדה ההיסטורית כאתר ניצחון נשי: מקרה ת"ח ות"ט	
חנה כהן־פרז ואסתר שלי־ניומן	101
מעברים בזמן ובמרחב: הקדושה לקטאר בתוניסיה ובישראל	
מיכאל לוקין	133
שיר הערש המסורתי כיצירה מזרח אשכנזית	
בלנקה גורצקה	189
משרתים נוצרים ואדונים יהודים בסיפורי תעלולנים מאזור פולין	
הגר סלמון	221
להפיץ אהבה בעברית: נְאֻהֶבֶת בִּישְׂרָאֵל וּמְחֻצָה לָהּ	

סקירות

- 247 צפי זבה־אלרן
הפולקלוריסטיקה הישראלית: דיסציפלינה ללא משמעות? [על: דני שרידא,
איסוף שברי הגולה: חקר הפולקלור הציוני לנוכח השואה, ירושלים: הוצאת ספרים
ע"ש י"ל מאגנס, תשע"ח, יז+404 עמ']
- 257 רשימת המשתתפים בכרך
- vii תקצירים באנגלית

וְאֵין מְנוּס לְהִנָּצֵל וּמִפְּלֹט / וְאֵין מְבָרַח לְעִיר מְבָצָר וּמִקְלָט!¹ שְׁלוּשָׁה וּרְיָאנְטִים עַל חֵידָה וּסְיוּם

עמוס נוי

שחמט

אפשר לספר על אבא שלי הרבה דברים שאולי יפתיעו את מי שהכירו אותו רק במרחב הציבורי: שהוא היה מתאגרף סביר, שהוא היה שחקן פינג-פונג מצוין, שהוא ניגן היטב בכינור, וקרא ושר תווים בקלות; הוא היה רקדן ואלס יוצא מהכלל, כפי שגברות רבות יכולות להעיד; והוא היה שחקן שחמט ממש פנומנלי, היו מי שאמרו עם פוטנציאל להגיע לצמרת עולמית. הייתה בו תשוקה לשחמט, ותמיד אפשר היה להפריע לו בהצעה למשחק שחמט – שבו הוא היה קובע איתנו מראש, כדי להוסיף קצת עניין ולאזן קצת את הכוחות, באיזו משבצת, בתוך כמה מסעים ועם איזה כלי הוא ייתן לנו מט. הייתה לו ספריית שחמט עשירה, וגם בשנותיו האחרונות הוא סירב בעקשנות לתת לי את ספרו של אהרן נימצוביץ' שחולל מהפכה מודרניסטית בשחמט בתחילת המאה העשרים – 'שיטתי'.¹ העיקרון הרדיקלי שניסח נימצוביץ' מתאים מאוד להתנהלות של אבא בכל נושא – להימנע מעימות חזיתי במרכז השדה, ולרכוש יתרונות קטנים באגפים, עד הניצחון.

וריאנט א: הפולקלור של הפולקלור

אפתח את דבריי על הפולקלור של הפולקלור באגדת שחמט כפי ששמעתי אותה מאבא: פעם במלחמה הגדולה (מלחמת העולם הראשונה) ישבו שני חיילים יהודים

* המאמר מבוסס על דברים שאמר עמוס נוי, בנו של פרופ' דב נוי, באירוע לזכר אביו באוניברסיטה העברית בדצמבר 2013.

1 Нимцович Арон, *Моя система*. Физкультура и спорт, Москва, 1984

בחפירה ושיחקו שח. הביט האחד בלוח ואמר לחברו: 'עכשיו אני יכול לתת לך מט בשני מסעים'. לפתע שרק כדור והפיל את אחד הכלים. הציץ החייל שוב בלוח ואמר: 'הו, עכשיו זה ייקח לי שלושה מסעים'. שוב שרק כדור, שוב נפל אחד הכלים – 'עכשיו זה ייקח לי ארבעה מסעים'. עוד כדור, עוד כלי נופל – 'נו, ועכשיו מט בחמישה'.

עובדה ברורה אחת עולה מהסיפור: חובבי שחמט אולי יתעניינו במהלכי המשחק ובמצב הלוח, אבל רוב השומעים והשומעות, כולל אני, יכולים להפיץ את הסיפור הזה גם בלי שום ידע על המשחק המסוים שבמרכזו. זה סיפור עם מצוין, שגיבורו הוא חידת שחמט. אפשר לקרוא לזה סוגת-על, המספרת על סוגה אחרת. חקר הפולקלור גדוש בסיפורים כאלה, על האופנים שבהם סיפורים, בדיחות, פתגמים או שירים נחשפים, נרשמים ומתועדים. מה שאנו קוראים לעיתים נסיבות ההיגוד הוא פולקלור בפני עצמו. כולנו מכירים איזה סיפור על 'בדיחה אחת נורא מצחיקה', שפרטיה כבר דהו מזמן, אבל הסיפור על הצחוק שהיא עוררה הוא החומר הפולקלורי המופץ ומבוצע. צ'זבט, תשובה מחוכמת – סיפורים על סיפורים, כשהסיפור הפנימי כבר אינו מעניין או לא חשוב, וסיפור המסגרת העוטף אותו הוא החומר הפולקלורי. בקטע שכתבתי על אבא ז"ל באתר 'קפה גיברלטר' במרשתת תיארתי נסיעת ילדות למספרים. לא זכרתי את הסיפורים, אבל זכרתי את חוויית הסיפור ולעיתים משפט או שניים (כמו במקרה של פלורה כהן: המוות ולא העבודה!). גם הסיפורים על אבא הם פולקלור על פולקלוריסט ועבודתו.

במילים אחרות, אני מציע לאפיין מטא-סוגה המספרת על עלילותיו של מופע של סוגה אחרת, גם בלי שמופע זה מפורט. למעשה סופר אחד הפך את הסוגה הזו לסוגה ספרותית; הוא כנראה המציא אותה, או לפחות פיתח אותה בשיטתיות

ובעקביות, והוא מזוהה איתה לחלוטין. זהו חורחה לואיס בורחס, שבמרכזם של סיפורים רבים שלו עומד תיאור מעורפל וסכמטי של ספרים מדומיינים, שירים, אפוסים ואפילו אנציקלופדיה. הספרים האלה לא נכתבו מעולם, והתיאור שלהם שכתב בורחס מעניין אותנו הרבה יותר מתוכנם. ממש כמו באגדת השחמט של אבא.

וריאנט ב: מדרש

גם החינוך התורני וגם ההשכלה החילונית מפרידים היום לחלוטין בין מדרש האגדה לדיון ההלכתי, כשתי סוגות שכביכול בטעות הודבקו זו לזו. בהשראת שיטת בריסק בשום ישיבה כבר אין קוראים או דנים במדרשי האגדה כחלק אינטגרלי מהתלמוד. לעיתים מדרשי האגדה אפילו נתפסים כאתגרות בידוריות באופיין בתוך הדיון ההלכתי־המשפטי. ואילו בישיבות החילוניות קוראים את מדרשי האגדה כסיפורי מוסר נבדלים ומנותקים מהקשרם. ובכל זאת רבים מאיתנו – כולל אבא ומורו הראשון פרופ' אביגדור אפטוביצר – חשים בקשר עמוק וחידיתי בין מדרשי האגדה ובין דיונים הלכתיים הסמוכים אליהם ונשזרים בהם, עד שאנחנו מתקשים לעיתים אפילו לזהות מה השתי ומה הערב.

מה הקשר בין אגדות היסטוריות מהסוג שחלק ניכר ממדרשי האגדה מורכב מהן ובין דיון הלכתי ומשפטי? אגדה היסטורית היא השתלשלות של מאורעות, היא סוגה תיאורית – סיפור עלילה, נרטיב. ואילו דיון משפטי מהסוג ההלכתי משתייך למה שאני מכנה סוגות מרשמיות, הכוללות ספרי הדרכה, הוראות הפעלה והרכבה, תוכנה ושתי הסוגות המרשמיות הפופולריות ביותר כיום בכתב ובדיבור – הישנה, בכתב, מתכונים לבישול, והחדשה, המדוברת, הדיבור של WAZE ושל תוכנות ניווט (ג'י־פי־אס) בכלל.

מבחינת המשחקים הלשוניים, במובן של לודויג ויטגנשטיין, הסוגות התיאוריות מנוסחות בזמן עבר או הווה. המרחב־זמן שלהן יכול להיות מגוון – זמן היסטורי, מיתולוגי, פנטסטי, פולקלורי – אבל הן תמיד שומרות על מראית עין של ציר זמן אחד ואחיד. סוגות מרשמיות מנוסחות בלשון ציווי או עתיד, והחשוב מכול – הן מכילות באופן עקרוני ריבוי של אפשרויות וצירי זמן. הן מתרחשות, במובן של חוקר הספרות מיכאיל בכטין אך במונח משלי, בכרונוטופ ספקולטיבי. הגעת לכאן היום רק בדרך אחת; בשום צומת לא פניתי גם ימינה וגם שמאלה בז'ומנית. אבל ההוראות שקיבלתי כללו עלילות משנה אקסקלוסיוויות – 'אם יש שם עומס, המשך

הלאה'; 'אם עדיין עובדים בכביש, פנה בפנייה הבאה וחזור'. גם מתכון עשוי לכלול אמירות כמו 'אם שומרים כשרות', 'אם יש טבעונים', 'אם אין סיר גדול', 'אם אתם בדיאטה'. איך הגעתי בפועל, איך בישלתי, מה אכלתי במסעדה, וכיצד התקנתי תוכנה – זו סינטגמה; הוראות הנהיגה, המתכון או התפריט, והוראות ההתקנה על ההסתעפויות והנחיות אם... אז... (והפלפול הכמותר-למודי אם כך... אז כך...) – זו פרדיגמה.

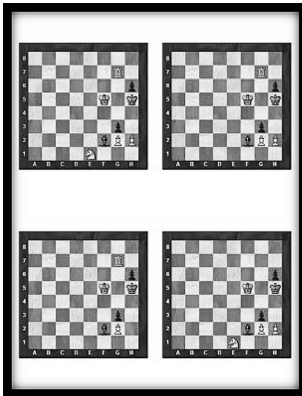
מדרשי האגדה לעיתים קרובות ובפרט כאשר הם מובאים במקובץ מספרים בלשון עבר עלילות שאינן מתיישבות זו עם זו על ציר זמן אחד. עם מי התחתן יוסף? עם בתה של דינה מהאונס האכזרי שעברה או עם בת פוטיפר? כשם שלא פניתי גם ימינה וגם שמאלה, כך במקרה זה רק אחת מהעלילות יכולה להיות נרטיב שהתרחש באמת כביכול – והשכנוע באמיתות הסיפור, שחולקים מספרי הסיפורים עם קהלים, הוא העיקרון האפיסטמולוגי המובן מאליו העומד בבסיסה של אגדה היסטורית בודדת.

במילים אחרות, מדרשי האגדה, כשהם מובאים במקובץ ובאופן שאינם מתיישבים זה עם זה, פורסים בפנינו כרונוטופ ספקולטיבי. כמו אצל איטלו קלווינו ובוודאי אצל בורחס ב'גן השבילים המתפצלים', האפיסטמולוגיה של המדרש המקובץ היא זו של הדיון ההלכתי, אבל כשזו מופנית לכמה צירי זמן מהעבר במקום לעולמות עתידיים אפשריים.

בניסיון להגיע לתובנה על הקשר בין מדרשי האגדה לדיון ההלכתי – ובין סינטגמה לפרדיגמה בכלל, נושא שהעסיק אותי כבר בימים שעסקתי במדעי המחשב – שאלתי את עצמי אם אני מכיר סוגה מודרנית נרטיבית – סיפור מעשה – המשולבת באופן טבעי ואורגני בדיון ספקולטיבי 'הלכתי', אולי קצת כמו וריאציות מוזיקליות אבל עם אופי סיפורי. ומצאתי – מדור השחמט. גם הוא מספר מהלך נרטיבי של משחק ספציפי תוך דיון ספקולטיבי בהסתעפויותיו האפשריות; גם הוא מתאר מהלך של מאורעות תוך דיון בעלילות משנה אפשריות.

וריאנט ג: הספרות

לסיפור חידת השחמט של אבא יש מקור ודאי וחד-משמעי: היא פורסמה על ידי גדול החידונאים סם לויד בשנת 1859 (גם סוגת החידה המודרנית – מהשחמט ועד התשחץ – ראויה לדיון נרחב ונפרד כפולקלור מודרני ותפקידו בתרבות הפופולרית של השכלה ונאורות).

יש עניין בגרסה (אויקוטיפ) של אבא שלי: החיילים הם שני יהודים, והמלחמה היא המלחמה הגדולה, זו שבלעדיה אי אפשר להבין בכלל את התרבות היהודית במאה העשרים, בארצות האסלאם ובאירופה, בעיקר בגליציה; אי אפשר להבין את ש"י עגנון, יוזף רות או ברונז שולץ, שלושת הסופרים היהודים הגליציאים – מגדולי הסופרים במאה העשרים – שכתבו בארבע לשונות, עברית, יידיש, גרמנית ופולנית, לשונות שאבא, כמו גליציאים רבים, דיבר בגיל ארבע, נוסף על אוקראינית.

אבל הנוסח המקורי של החידה הוא פסידו-פולקלור. כמו המדרש העמיד לויד פני אגדה היסטורית ובה אויקוטיפ: הוא סיפר את הסיפור על מלך שוודיה קרל השנים עשר (או שרל או צ'רלס או קרול או קרולוס רקס או בטורקית שרל ראש ברזל, Demirbaş Şarl), ששיחק עם אחד הגנרלים שלו בקרב בנדר – בקרב עקוב מדם זה נפל המלך השוודי בשבי העות'מאני. האירוע הטראומטי עבור אירופה הנוצרית כולה הוביל בעקיפין להיפרדות פינלנד משוודיה, ועוצמתו באה לידי ביטוי בין היתר במילה טורקית שחזרה לשפה השוודית התקנית: קאלאבאליק (Kalabalik) – המון אדם, אנדרלמוסיה. המלך השוודי עצמו הוא גיבורן של אגדות עם רבות, שעליהן כתבה ברברו קליין.² על פי אגדות אלה הוא היה חסין באורח פלא לכדורי רובה, ורק כפתור ממעילו שנורה לראשו הרג אותו לבסוף. סיפור המעשה הבדוי של לויד, שבתוכו שיבץ חידת שחמט שחיבר, סופר אם כן על מצע פולקלורי עשיר וטעון.

אני מבקש להסב את תשומת הלב להיפוך הספרותי, הקרנבלי כמעט, של חידת השחמט וסיפור המסגרת שלה מול האירועים ההיסטוריים: בשלווה סטואית מקיימים המלך והגנרל משחק שחמט בלב המאפליה, במקום לנהל את המערכה ומהלכיה בשדה הקרב הממשי. הכדורים, הזורעים מוות בעולם הכאוטי של הקאלאבאליק, דווקא מאריכים את חיי המלך בעולם החידה המסוגנן, וכמובן הלבן מנצח את השחור.

Barbro Klein, 'The Testimony of the Button', *Journal of the Folklore Institute*, 2
8, 2/3, 1971, pp. 127–146

סיום

במובן מסוים אני עושה כאן מהלך דומה – וכך עושים כולנו: מצרף סיפורי חיים של אבא לחידה, ומסגנן להרצאה מסודרת את הכאוס של השנים האחרונות שלי עם אבא, שהיו שנים של קאלאבאליק בראש ובלב. הכדורים שרקו סביבנו, אבל הם רק דחו את הקץ.

הינה שני ייצוגי שחמט של שני יוצרים יהודים: האחד של הצייר, אלברט קוטין, בן המאה העשרים, מודרניסט יליד מזרח אירופה שהפך לאקספרסיוניסט מופשט בניו יורק, והשני של אברהם אבן עזרא, מספרד המוסלמית של תור הזהב, שהפך לאחד מגדולי המשוררים, הפרשנים וגם החידונאים של ימי הביניים. שניהם משקפים את הגורליות והחרדה שמשחק השחמט מסמל.

והמֶלֶךְ יְהִי גִתְפֵּשׁ בְּשַׁחְתָּם / בְּלִי חֲמֵלָה וְיִלְכַּד בְּרִשְׁתָּם,
וְאֵין מְנוּס לְהִנָּצֵל וּמִפְּלֹט / וְאֵין מִבְּרַח לְעִיר מִבְּצָר וּמִקְלֹט!
וְעַל יַד צָר יְהִי נִשְׁפָּט וְנִשְׁמָט, / וְאֵין מִצִּיל – וְלִהְרֵג יְהִי מָט.
וְחִילוֹ בְּעֵדוֹ כְּלָם יְמוּתוֹן / וְאֵת נַפְשָׁם פְּדוּת נַפְשׁוֹ יִשְׁתוֹן,
וְתִפְאֲרָתָם כְּבָר נִסְעָה וְאֵינָם / בְּשׁוֹרֵם שְׂכָבֵר נִגְף אֲדוֹנָם,
וְיֹסִיפוּ לְהִלָּחֵם שְׁנִיָּה – / וְיֵשׁ עוֹד לְהַרְוִיגֵיהֶם תְּחִיָּה!

אברהם אבן-עזרא, [שחוק האישקאקי (שחמט)],
ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א,
ירושלים ותל אביב תשכ"א, עמ' 587

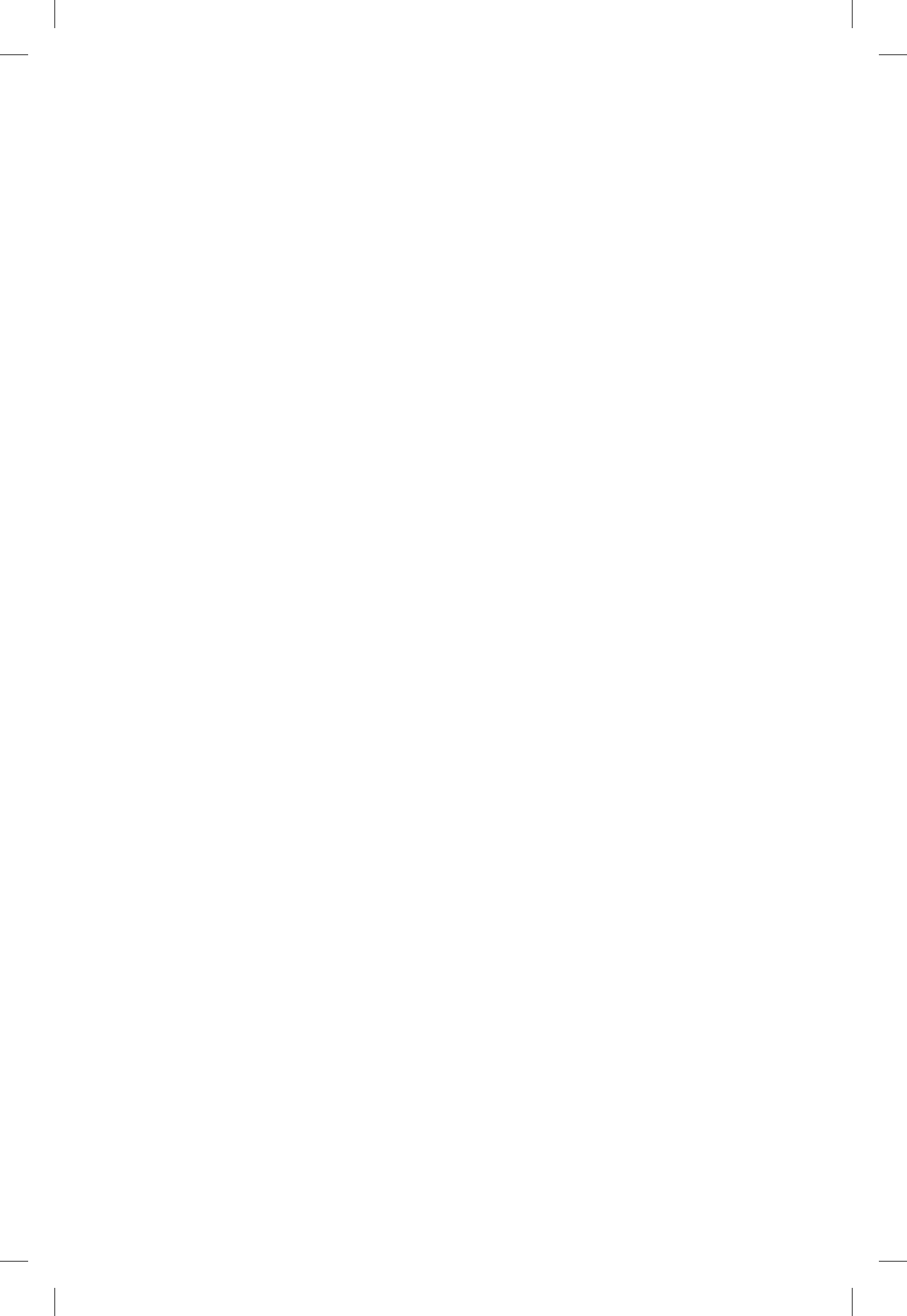

אני רוצה לסיים בהבחנה אחרונה הקשורה לאבן עזרא. חידת השחמט מבוססת על שני עקרונות פילוסופיים: ראשית, קיומה של רשות יודעת כול, המגלה לנו – שלא כבחיים האמיתיים (ואף שלא כמשחק שחמט רגיל) – בתוך כמה מהלכים יגיע המוות; ושנית, וידוע פחות מחוץ לחוג הצר של חובבי שחמט – שכל כלי בחידה חיוני לעלילות האפשריות, וששום כלי אינו מיותר. העיקרון הראשון הוא תיאולוגי, על האמונה בסדר החבוי במשחק החיים הכאוטי; השני הוא הומניסטי – כל פרט הוא בעל ערך במשחק הזה. הצירוף הזה של אמונה ואנושיות הוא התמצית של אבא ולדעתי של חקר הפולקלור בכלל.

עמוס נוי

Amos.noy@gmail.com

תקציר

ואין מָנוֹס לְהִנְצֵל וּמִפְּלֹט / ואין מִבְּרַח לְעִיר מִבְּצָר וּמִקְלָט! שלושה וריאנטים על חידה וסיום

עמוס נוי

המאמר מבוסס על דברים שאמר עמוס נוי, בנו של פרופ' דב נוי, באירוע לזכר אביו באוניברסיטה העברית בדצמבר 2013. זיכרון אישי של הכותב, המתאר גם את תשוקתו של דב נוי לשחמט, מוביל לחידת שחמט מפורסמת שחיבר סם לויד בשנת 1859, חידה שהוא מיקם במרכזו של סיפור מעשה בדוי. באמצעות הווריאציה של דב נוי לסיפור החידה הנו, כפי שזוכר אותה בנו, מאופיין הפולקלור של הפולקלור, שבו האופנים שבהם מבוצע מחקר, נסיבות האיסוף וחומרים פולקלוריים הם הגיבורים של סיפור מעשה השייך למטא-סוגה; מטא-סוגה זו מספרת על עלילותיו של מופע של סוגה אחרת, גם בלי שמופע זה מפורט.

המאמר מצביע על הדמיון התיאורטי שבין כתיבה על שחמט ובין מדרשי האגדה: שתי הסוגות פורסות בפנינו עבר אגדתי לא ליניארי, המכיל מיקרו-נרטיבים מקבילים ולעיתים סותרים, הבונים כרונוטופ ספקולטיבי.

המסגרת הנרטיבית של חידת השחמט שחיבר לויד היא אגדה היסטורית בדויה על קרב בנדר, קרב שבו נשבה מלך שוודיה קרל השנים עשר על ידי העות'מאנים. היחס בין מסגרת זו ובין הרקע ההיסטורי האקטואלי של סיפור המעשה המומצא מאיר את היחס הסמלי שבין פולקלור להיסטוריה, ההופך במקרה זה חרדת מוות וכאוס לחידה מסוגנת היטב תוך שימוש בפולקלור מומצא.

ד"ר עמוס נוי

Amos.noy@gmail.com

ABSTRACT

THREE VARIANTS OF A RIDDLE AND A SOLUTION:
IN MEMORY OF DOV NOY

Amos Noy

The paper is based on Amos Noy's talk in the memorial event for his father, Prof. Dov Noy, held at The Hebrew University in December 2013.

A personal reminiscence of Dov Noy's passion for chess leads to Sam Loyd's famous chess puzzle from 1859, set at the center of a fictional narrative. Dov Noy's variation of the framing narrative of this puzzle, as remembered by his son, is used for characterizing the folklore's folklore. That is, the ways in which folklorists, their field work, and materials, constitute a meta-genre within which they serve as the narrative protagonists. A meta-genre, such as the folklore's folklore, narrates another genre's manifestations without detailing their specifics. Pointing to the theoretical similarities between Chess literature and the Midrash Aggadah, the paper suggests that both genres build on a non-linear legendary 'past' that includes parallel, and even contradictory micro-narratives, thereby construct a speculative chronotope.

The narrative framework of Sam Loyd's chess puzzle was a fictional historical legend on the Battle of Bender in which the Swedish king Charles XII has been taken prisoner by the Ottomans. The relationship between this framework and the actual historical background of the invented legend shed light on the symbolic relations between folklore and history, that, in this case, transform fear of chaos and death into a highly-stylized puzzle by using invented Folklore.